

بازشناسی و احیای شرح کهن «حدائق الحقائق»؛ از کشف تحریر گمشده تا صیانت از تراث مفقوده

شرح «حدائق الحقائق» تالیف قطب‌الدین کبیری بیهقی، یکی از گنجینه‌های علمی قرن ششم هجری است که پس از قرن‌ها، با رویکردی نوین و تلاشی سه‌ساله احیا شده است.

شرح «حدائق الحقائق» تالیف قطب‌الدین کبیری بیهقی، یکی از گنجینه‌های علمی قرن ششم هجری است که پس از قرن‌ها، با رویکردی نوین و تلاشی سه‌ساله احیا شده است. این پژوهش که منجر به کشف «تحریر دوم» و ناشناخته کتاب گردیده، با تکیه بر نسخه‌های خطی بسیار کهن، نه تنها متنی منقح از یکی از قدیمی‌ترین شروح نهج البلاغه را ارائه می‌دهد، بلکه دریچه‌ای نو به مباحث معارفی، کلامی و صیانت از کتب مفقوده شیعه می‌گشاید.

بازشناسی و احیای شرح کهن «حدائق الحقائق»؛ از کشف تحریر گمشده تا صیانت از تراث مفقوده
سرویس اندیشه ایکنا در ایام عید سعید غدیر، در گفت‌وگویی تفصیلی با عبدالله غفرانی، پژوهشگر و نسخه‌شناس، به بررسی زوایای پنهان شرح «حدائق الحقائق» پرداخته است. این گفت‌وگو پرده از کشف بزرگ «تحریر دوم» این کتاب برمی‌دارد؛ اثری از قطب‌الدین کبیری در سده ششم هجری که نه تنها شیوه‌ای نو در شرح کلام امیرالمؤمنین(ع) ارائه داده، بلکه به عنوان نگهبان بخشی از موارث مفقوده شیعه، حیاتی دوباره یافته است. مشروح سخنان او را در ادامه می‌خوانیم:

کتاب جاودان «نهج البلاغه» از نخستین روزهای تدوین، کانون توجه اندیشمندان بوده و بستر ساز خلق شروح و گزارش‌های متعددی گشته است. عالمان برجسته‌ای از میان شیعه و اهل سنت، همت خود را صرف تبیین ظرایف این اثر گران سنگ کرده‌اند که حاصل آن، میراثی ماندگار از شروح کهن است. از میان قدیمی‌ترین و مهم‌ترین این آثار که تا به امروز در دسترس پژوهشگران قرار دارد، می‌توان به «اعلام نهج البلاغه» اثر علی بن ناصر سرخسی (به شیوه مختصر)، شرح «امام محمد وبری» (که بخش‌های قابل توجهی از آن باقی مانده)، «منهاج البراعه» قطب‌الدین راوندی و «معارج نهج البلاغه» ظهیرالدین بیهقی اشاره کرد.

در این میان، یکی از برجسته‌ترین شروح قرن ششم هجری، کتاب «حدائق الحقائق فی فسر دقائق أفصح الخلائق» است. این اثر ارزشمند، تالیف قطب‌الدین محمد بن حسین کبیری بیهقی، فقیه و ادیب نامدار شیعی است. وی از دانش‌آموختگان شهر «بیهق» بود؛ سرزمینی که در سده‌های پنجم و ششم هجری، خاستگاه دانشمندان بزرگ شیعه، زیدی و سنی محسوب می‌شد. اگرچه نام او به دلیل تقدم زمانی تالیف کتاب «تاریخ بیهق» در آن اثر نیامده، اما کتب تراجم همواره از وی با بزرگی و عظمت یاد کرده‌اند.

قطب‌الدین کبیری در عرصه‌های مختلف علمی آثار گران بهایی به یادگار گذاشته است؛ در حوزه فقه، کتاب «اصباح الشیعه» او همواره مورد استناد فقهای پس از وی بوده و اثر دیگر او با نام «شریعه الشیعه» نیز از جمله موارث علمی است که متأسفانه تا به امروز نسخه‌ای از آن به دست ما نرسیده است.

علاوه بر تبحر در فقه، قطب‌الدین کبیری در حوزه ادبیات نیز صاحب نظر بود. وی که از قریحه شعری سرشاری بهره می‌برد و نمونه‌هایی از اشعارش در شرح نهج البلاغه او منعکس شده، اثر ارزشمندی را در علم نحو با عنوان «دقائق علم النحو» تألیف کرد؛ کتابی که به دلیل غنای علمی، به عنوان یک منبع کمک‌درسی از سوی سازمان سمت منتشر شده و مورد استفاده دانش‌پژوهان است. او همچنین در بعد کلامی، اثر شناخته‌شده‌ای به نام «لباب الالباب» دارد که بخش‌هایی از آن در شرح نهج البلاغه اش درج شده است.

در بُعد ولایی و عرض ارادت به ساحت مقدس امیرالمؤمنین(ع)، کبیری فراتر از شرح نهج البلاغه، کتاب بسیار مهم و معروف «انوار العقول من اشعار وصی الرسول» را تدوین کرد. این اثر، جامع‌ترین مجموعه در گردآوری اشعار منسوب به مولا علی(ع) است و از اصلی‌ترین مصادر ادبی شیعه به شمار می‌رود. همچنین در موضوع امامت و سیره معصومین(علیهم السلام)، کتب «بصائر الانس» و «کفایه البرایا» از دیگر آثار ارزشمند اوست.

یکی دیگر از موارث مهم و کهن وی، کتاب «مباهج المهج» است که به زبان فارسی نگاشته شده و از ذخایر ادبی قرن ششم محسوب می‌شود. گرچه اصل این کتاب حجیم است، اما تحریر مختصری از آن که در قرن هشتم توسط «خواجه ابوسعید شیعه سبزواری» انجام شده، به چاپ رسیده و در دسترس است. بررسی این اثر نشان‌دهنده جامعیت اندیشه کبیری است؛ چرا که وی در این کتاب، بسیاری از معجزات و فضائل ائمه(علیهم السلام) را از کتب مفقوده علمای پیشین، همچون آثار از دست رفته شیخ صدوق، نقل و صیانت کرده است.

قطب الدین کیزی در تدوین شرح «حدائق الحقائق»، دو اثر برجسته را محور فعالیت خود قرار داد؛ نخست، کتاب «معارج نهج البلاغه» اثر ظهیرالدین بیهقی (از علمای اهل سنت با گرایش‌های نزدیک به تشیع) و دوم، «منهاج البراعه» قطب الدین راوندی. نکته حائز اهمیت این است که فاصله زمانی کوتاه میان تألیف منهاج البراعه و آغاز نگارش حدائق الحقائق، نشان دهنده شهرت و اعتبار بالای اثر راوندی در همان سال‌های نخست تولید است.

کیزی در بخش خطبه‌ها، مطالب این دو شرح را به صورت مجزا و با استفاده از رمزهای اختصاری نقل کرده است. او از ذکر موارد مشترک خودداری نموده و در انتهای هر بخش، چنانچه نقد، تکمیل یا نظری شخصی داشته، آن را صراحتاً به نام خود افزوده است. با این حال، وی در بخش نامه‌ها (کتب)، روش خود را تغییر داده؛ به این صورت که با تلخیص و درآمیختن عبارات آن دو شرح، متنی یکپارچه ارائه داده و در مواردی که با آراء آن دو بزرگوار موافق نبوده، به تبیین دیدگاه مستقلی دست یازیده است.

یافته‌های پژوهشی در جریان تصحیح و جمع‌آوری نسخه‌های خطی این اثر نشان می‌دهد که «حدائق الحقائق» دارای دو تحریر متفاوت از سوی مؤلف است. ظاهراً مرحوم کیزی مدتی پس از اتمام نسخه نخست، به بازنگری و اصلاح متن پرداخته، برخی از آرای پیشین خود را حذف و دیدگاه‌های جدیدی را به متن افزوده است که این امر گویای پویایی اندیشه و دقت نظر وی در بازخوانی نهایی اثر خویش است.

براساس یافته‌های پژوهشی در جریان تصحیح این اثر، مشخص گردید که کتاب «حدائق الحقائق» در دو تحریر متفاوت از سوی مؤلف ارائه شده است. در تحریر نخست، مرحوم کیزی آراء صاحب «معارج نهج البلاغه» (ظهیرالدین بیهقی) و «منهاج البراعه» (قطب الدین راوندی) را به صورت تفکیک شده نقل کرده و سپس به بیان نظریات خود پرداخته است. اما در تحریر دوم، ایشان با رویکردی تکمیلی، آراء این دو بزرگوار را با هم ممتزج ساخته و ضمن ارائه تحریری نو، در مواردی از نظرات پیشین آن‌ها عدول کرده است. شواهد نشان می‌دهد که مؤلف، تحریر اول را منسوخ تلقی نکرده، بلکه تحریر دوم را به عنوان نسخه‌ای تکامل یافته و جامع‌تر به رشته تحریر درآورده است.

پیشینه نشر این اثر به اولین چاپ آن بازمی‌گردد که به اهتمام عالم وارسته، مرحوم حاج شیخ عزیزالله عطاردی انجام شد. اما از آنجا که مبنای آن چاپ، نسخه‌ای مشحون از کاستی‌ها و نقص‌های متعدد بود، ضرورت جستجوی نسخه‌های اصیل‌تر و تحقیق مجدد کتاب احساس شد. این تفحص منجر به کشف تحریر دوم کتاب گردید که فرصتی مغتنم برای بازشناسی میراث نهج البلاغه پژوهی شیعه در سده ششم هجری فراهم آورد.

در فرایند تحقیق و تصحیح کنونی، برای تحریر اول، از نسخه‌ای ارزشمند مورخ ۶۴۵ هجری بهره گرفته شد. با توجه به اینکه تألیف تحریر نخست در سال ۵۷۶ هجری پایان یافته است، این نسخه به عنوان نزدیک‌ترین متن به زمان حیات مؤلف، مبنای اصلی کار قرار گرفت.

برای تحریر دوم نیز از دو نسخه بهره بردیم: ۱. نسخه‌ی موجود در کتابخانه موزه ملی بغداد که تاریخ کتابت آن به سده هشتم هجری بازمی‌گردد. ۲. نسخه‌ی موجود در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی؛ این نسخه پیش از این به اشتباه به عنوان «تحریر اول» معرفی شده بود و به همین دلیل از نگاه محققان نامداری همچون مرحوم عزیزالله عطاردی دور مانده بود. تصحیح حاضر با تکیه بر این منابع، گامی نو در جهت احیای یکی از نفیس‌ترین شروح کهن نهج البلاغه و معرفی دقیق اندیشه‌های قطب الدین کیزی بیهقی است. همچنین هر کدام از دو تحریر این کتاب در ۵ جلد و جمعاً ده جلد خواهد شد.

مرحوم کیزی در شرح «حدائق الحقائق»، فراتر از مباحث لغوی و تبیین واژگان، به عمق مطالب معارفی، فلسفی و ابعاد اعتقادی کلام امیرالمؤمنین (علیه السلام) راه یافته است. همین ویژگی، اثر او را از یک متن صرفاً ادبی به یک منبع غنی معارفی بدل ساخته است. از جمله مباحث برجسته این شرح که در آثار مشابه کمتر دیده می‌شود، تطبیق برخی فرازهای خطبه‌ها بر میانی امامت و وجود مقدس حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه) است؛ رویکردی که در دیگر شروح شیعی نهج البلاغه نیز به ندرت با این کیفیت به چشم می‌خورد.

از دیگر نقطه قوت و اهمیت این اثر، نقش آن در صیانت از میراث مفقوده شیعه است. کیزی در این شرح، بخش‌هایی از آثار کهن را نقل کرده که امروزه اصل آن‌ها در دسترس نیست و بدین ترتیب، «حدائق الحقائق» به گنجینه‌ای برای بازیابی برش‌هایی از آن متون مبدل گشته است. همچنین، از منظر ادبی و متن‌شناختی، این کتاب به دلیل ثبت متفاوت برخی عبارات، اعراب‌گذاری‌های خاص و افزودگی‌های واژگانی یا جمله‌ای در خطبه‌ها، معنای نوین و بدیعی از کلام وحی گونه‌امام ارائه می‌دهد که با نسخه‌های مشهور متفاوت است.

در نهایت، سه عامل اصلی ضرورت تحقیق مجدد این کتاب را ایجاب می‌کرد: نخست، چاپ پیشین کتاب به صورت ناقص انجام شده بود و بسیاری از پژوهشگران از این نقیصه بی‌اطلاع بودند. دوم، دسترسی به نسخه‌ای بسیار کهن و نزدیک به زمان شارح که ارائه نصی دقیق‌تر و معتبرتر را ممکن می‌سازد. سوم، و سوم؛ که مهم‌ترین انگیزه بود؛ کشف «تحریر ثانی» این کتاب است؛ نکته‌ای که تاکنون از دید محققان و کتاب‌شناسان پنهان مانده بود. ارائه این تحریر جدید، در حقیقت به مثابه بازیابی و عرضه‌ی نسل نوینی از یک میراث گمشده تشیع به جهان اسلام است.

تحقیق و تصحیح این اثر گران‌سنگ، محصول تلاشی مستمر در بازه‌ی زمانی سه تا سه و نیم سال بوده است. در فرآیند پژوهش، پس از تفکیک دو تحریر یادشده و ارائه مجزای هر یک، اهتمام ویژه‌ای بر مقابله دقیق متن با نسخه‌های خطی مینا معطوف گشت. در بخش مستندسازی، کوشش شد تا تمامی مطالب شارح؛ اعم از لغوی، کلامی و حدیثی؛ با تکیه بر مصادر متقدم (تا اوایل سده ششم هجری) ریشه‌یابی و مستند گردد. بر این اساس، کلیت مطالب این شرح دارای شناسنامه استنادی شده است؛ مواردی نیز که سندی برای آن‌ها در آثار متقدم یافت نشد، به عنوان «متفردات» و یافته‌های اختصاصی «حدائق الحقائق» تلقی می‌شوند که خود می‌تواند منبعی اصیل برای کتب پس از خود باشد.

در زمینه لغت‌شناسی، واژگان با ضبط دقیق و توضیحات وافی ارائه شده‌اند. همچنین در مواردی که میان متن نهج البلاغه متداول و عبارت موجود در این شرح اختلافی مشاهده می‌شد، این تفاوت‌ها به دقت گزارش شد تا ظرایف معنایی حاصل از این اختلاف ضبط، برای پژوهشگران روشن گردد. برای تسهیل در بازیابی مطالب، فهرس فنی و راهنمای جامعی (شامل آیات، روایات، اعلام، کتب و...) تهیه و در مجلدی مجزا تدوین گردیده است.

از دیگر ویژگی‌های بارز این اثر، بررسی تطبیقی «امثال عربی» در کلام امیرالمؤمنین (علیه السلام) است؛ در این شرح، حدود ۸۰ مثل عربی تبیین و با خطبه‌ها تطبیق داده شده که غنای ادبی ویژه‌ای به کتاب بخشیده است. افزون بر این، شرح مزبور در تبیین معارف ولایی، به ویژه در مباحث «تولی و تبری»، از قوت و صلابت علمی قابل توجهی برخوردار است.

در پایان، وظیفه خود می‌دانم از «عتبه مقدسه عباسیه» در مشهد مقدس که مسئولیت هزینه‌های نشر و توزیع این اثر را عهده دار شدند، صمیمانه سپاسگزاری نمایم. حمایت این نهاد ارجمند موجب شد تا یکی از موارث ماندگار شیعه در قلمرو نهج البلاغه پژوهی، با شکوهی شایسته به جامعه علمی و محققان گران‌قدر عرضه گردد.